

DIASZPÓRA ÉS MIGRÁCIÓ

PREDRAG J. MARKOVIĆ

ELVESZTEK A TRANSZMIGRÁCIÓBAN

A VENDÉGMUNKÁSOK HATÁSA
A MINDENNAPI ÉLETRE SZERBIÁBAN*

A munkaerő migrációjának története a régióban

A migráció minden fajtájának, így a munkaerő vándorlásának is nagy hagyománya van a volt Jugoszláviában és az egész régióban: sőt két különféle módja különböztethető meg e tekintetben – az Osztrák–Magyar Monarchia és a volt ottomán országok tradíciója. Az első Közép-, Kelet- és Dél-Európa mintájába illik inkább. Ez a migráció elsősorban mindkét Amerikára irányult, és többé-kevésbé állandó *emigráció* volt. Az Adriai-tenger háterszágában a kivándorlók a lakosságnak a 15%-át tették ki.¹

A másik minta Kelet-Szerbiára és Macedóniára volt jellemző. A munkások az Ottomán Császárság és a szomszédos országok termékenyebb vidékei felé indultak meg. Ez szezonális vándorlás volt a mezőgazdasági és az építkezési munkák idényjellegétől függően, s bizonyos vidékekhez köthetőek, mint amilyen Kelet-Szerbia.² Ezekben a tájékokon a tengeren túlra való elköltözés nagyobb számban csak akkor jelentkezett, amikor a Balkán központi része bekapcsolódott a globális gazdasági életbe a 20. század végén. A piroti körzetben az óceánon túlra való emigrálás oly kifejezett lett, hogy a kormánynak már a balkáni háborúk előtt magas illetéket kellett kivetnie az útlevelekre, hogy elbátortalanítsa a potenciális kivándorlókat.³ Úgy tűnik, egyes etnikai és regionális csoportok (a vlachok Északkelet-Szerbiában, a sopok délkeleten) hagyományosan hajlamosabbak az emigrálásra, mint mások.

A két világháború között a migráció iránya némiképp változott: megszűnt a munkaerő Balkánon belüli szezonális vándorlása, de a tengeren túlra folytatódott, ha mérsékeltebben is, különösen az 1929-es gazdasági válság után. E

* A tanulmány eredeti verziója: MARKOVIĆ, Predrag J.: Izgubljeni u transmigraciji. Uticaj gastarbajtera na svakodnevi život u Srbiji, In: UO.: *Trajnost i promena – Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevice u Jugoslaviji i Srbiji*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, 152–169. p.

¹ BANOVIĆ, Branimir: Emigracijska politika Austro-Ugarske i iseljavanje iz Hrvatske u razdoblju 1867–1914, *Migracijske i etničke teme*, 1987/3, 313–323. p.

² PRVANOVIĆ, Svetislav: *Timok i Timočani*, Novinska Ustanova „Timok”, Zaječar, 1963.

³ PETROVIĆ, Jelenko: *Pečalbari – naročito iz okoline Pirota*, Štamparija „Tipografija”, Beograd, 1920, 18. p.

periódusban Nyugat-Európa is célponttá vált. Már 1929 előtt Jugoszláviából több mint 130 ezer ember dolgozott Nyugat-Európában.⁴ A második világháború után a legális migráció egy ideig tiltott volt. Kezdetben a rezsim erősen elítélte a *selejtet*, akik el merészeltek szökni a *szocialista paradicsomból*. A teljes foglalkoztatottság a rendszer büszkesége volt, a sajtó pedig gyakran írt arról, hogy például az olaszoknak el kell hagyniuk országukat a szegénység meg a munkanélküliség miatt, ellentétben a szocialista országokkal. Érdekes, hogy később a *reálszocializmus* országai használták ugyanezt az érvet éppen Jugoszlávia ellen.⁵

Amint a határzár lazább lett, a kivándorlás számai elérték a háború előttiit. Az útlevelkiadás liberalizálása után, a hatvanas évek első felében a munkaerő-vándorlás valóságos lavinává vált. A Nyugat-Európába tartó migráció a hatvanas években az évi 10 ezernyi migránsról 1970-re 240 ezerre nőtt.⁶ Már 1969-ben külföldön mintegy 800 ezren dolgoztak, ez a munkaerő 2%-át tette ki. Ebből legalább 300 ezren Szerbiából.⁷ Csak Németországban a munkások száma az 1954-es kétezerről az 1962-es 24 ezren át 1969-re 200 ezerre nőtt.⁸ Iskolázottsági szempontból ebben az időben ők jobban álltak a többi vendégmunkásnál. Vladimir Ivanović így írt erről: „A jugoszláv munkásokat különösen nagyra értékelték az NSZK-ban. Erről tanúskodik az az adat, hogy az 1966-os recesszió idején az elbocsátott külföldi munkások közt jugoszláv volt a legkevesebb. A német munkaadók harcoltak azért, hogy mind több jugoszláv munkást tarthassanak meg. Természetesen ezt nem szentimentális okokból tették. A jugoszláv munkásoknak, ellentétben a többi külföldi munkással, nem kellett pótképzés, ami olcsóbbá tette őket a német munkaadóknak. A számuk a recesszió idején 7200-zal még nőtt is.”⁹

Az 1961-es és 1965-ös reformoknak kétszeres hatása volt a munkaerő elvándorlására. Egyfelől az megnövelte a munkanélküliséget a sikertelen vállalatok bezárása miatt, s már az állami vállalatok is elkezdtek megkönnyíteni a munkaerő mozgását, főképp amikor az építőipari és más vállalatok szervezeten külföldre küldhették a munkásokat. A munkaerő-kivitel ideiglenesen könnyített a munkanélküliség problémáján is. A másik mellékes, de idővel egyre fontosabb haszna az efféle emigrációnak az volt, hogy 1963-ban a de-

⁴ VUKSANOVIĆ, Gordana: *Domaćinstva i porodični odnosi povratnika sa rada u inostranstvu*, doktorska teza, Filozofski fakultet, Beograd, 1994.

⁵ MARKOVIĆ, Predrag J.: *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996, 241–266. p.

⁶ VUKSANOVIĆ: *Domaćinstva i porodični...*

⁷ ĆIRKOVIĆ, Sima: *Srbi među evropskim narodima*, Equilibrium, Beograd, 2004, 284. p.

⁸ IVANOVIĆ, Vladimir: *Jugoslavija i SR Nemačka 1967–1973, između ideologije i pragmatizma*, magistarska teza, Filozofski fakultet, Beograd, 2006.

⁹ *Uo.*

vizabevételek 4,4%-a eredt innen, 1973-ban viszont már 24,8%-a.¹⁰ Azt ne is említsük, hogy a kilencvenes években a külföldi munkavállalók voltak az egyedüli biztos forrása a devizának. Nem meglepő, hogy a munkaerő elvándorlása a legerősebb a hagyományosan legmigránsabb hajlamú vidékeken és a tradicionálisan migráns csoportokban volt. Például Északkelet-Szerbia vlachjai tették ki a migránsok legnagyobb részét Szerbiában (10-15%-át¹¹). Valószínűleg köztük a romák is átlagon felül voltak jelen, de őket nehezebb statisztikailag követni.¹² A hetvenes években és később, különösen 1981 után a hagyományosan nem mozgó koszovói albánok is külföldön vállaltak munkát. Már 1981-ben az olyan háztartások aránya, amelyből dolgoztak külföldön, Koszovó volt Szerbián belül a legnagyobb 10,6%-kal. Szerbia egyéb részeiben ez az arány 5-6% volt.¹³ 1981 után az albán vendégmunkás (és némileg politikai) emigráció nagysága dramatikusan megnőtt, de mivel az albánok bojkottálták az 1991-es népszámlálást, lehetetlen pontos számokat mondani róluk.

A migránsok számának megnövekedése és az új országrészek megjelenése, melyekből szintén elkezdődött a transznacionális migráció, fontos tényezők, de valami más még fontosabb a kultúra tanulmányozása szempontjából. A migrációt konvencionálisan úgy írják le, mint végleges döntést és cselekedetet, amikor az elvándorló véglegesen elmegy egyik országból, illetve egyik társadalomból és kultúrából a másikba. Már a hatvanas években bevezették a *migrancy* terminust (ez magyarul a szezonális, ideiglenes migrálásnak felel meg) a *migráció* helyett.¹⁴ Ám a *migrancy* bonyolult folyamat, amely magában foglalja az emigrációt, az immigrációt, az integrációt, a reemigrációt stb. „A migránsokra a mai Nyugat-Európában úgy tekinthetünk, mint akik bekapcsolódtak egy hálózatépítési eljárásba, ahogyan a maguk mikrokozmoszában összekötik a nemzetközi migrációs rendszert a társadalmi viszonyok egységes hálózatába, amely lefedi a társadalmi tevékenységek egyéni mezejét. A migránsok egyszerre vesznek részt a társadalmi folyamatokban immigráns országokban és a hazájukban is. Állandó hatással vannak rájuk a két társadalom meghatározó struktúrái, normatív rendszerei, értékeik és szocializációs tényezőik [...] A többféle hatás különféle társadalmi-pszichológiai profilok-

¹⁰ PETKOVIĆ, Ljiljana: *Problemi međunarodnih migracija radne snage sa posebnim osvrtom na Jugoslaviju*, Naučna knjiga, Beograd, 1988, 138. p.

¹¹ VUKSANOVIĆ, Gordana: Stanovništvo Srbije na radu u inostranstvu tokom XX veka, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 1996/34, 295–307. p.

¹² Mindkét csoportnak többes identitása van, emiatt nehéz számba venni őket. Egyik és másik csoport is a 20. század végén élte át a nemzeti ébredést. 2002-ben a vlachok aránya négyszerese volt az 1991-es népszámláláshoz képest. L.: <www.szs.sv.gov.yu/Popis/> (letöltve: 2015. 11. 27.).

¹³ VUKSANOVIĆ: Stanovništvo Srbije...

¹⁴ MAYER, Philip: Migrancy and the Study of Africans in Towns, *American Anthropologist*, Vol. 64, No. 3, 1962, 576–592. p.

ban, meghatározott gyakorlatokban és sajátos kulturális kompromisszumokban összegződik.”¹⁵

Később más szerzők vezették be a *transmigration* (transzmigráció) fogalmát a migráns munkások életmódjára vonatkozóan. E fogalomról jómagam Jasna Čapo Žmegačnak a horvát vendégmunkásokról szóló tanulmányában olvastam először.¹⁶ A *gasztarbajterek* (vendégmunkások) ide-oda járnak legalább két hely között, ahol két egzisztenciát élnek meg, két különböző államban. Legalább két helyen, mert gyakran a családok még jobban különválnak: a felnőtt gyerekek az immigráció országának más helyén dolgoznak vagy tanulnak, míg otthon a család házat épít, vagy ilyenek például a turistahelyeken vagy a nagyobb városokban élő felnőtt gyerekek.

A funkcionáriusok előszeretettel használják a frázist, hogy „a vendégmunkások az országok és kultúrák közötti hidak”. Ám a kérdés, hogy e *hídon* milyen hatásokat hoztak Szerbiába a mindennapi életre és a kultúrára.

Az eddigi kutatások

A legjobb munkák a kivándorlásról és a külföldön dolgozókról a szociológia területén születtek. Az elsők e témáról nyugati elméleti megközelítéseken alapultak, hazai empirikus kutatások nélkül. Az első terepkutatás 1973 után zajlott, és az évtized második felében jelent meg.¹⁷ A legtöbb munkában a hangsúlyt az adaptációra és az új társadalomba való integrációra helyezték. A legnagyobb figyelmet a kutatók a migránsok gyermekeire szánták: iskoláztatásukra, identitásukra, nyelvi fejlődésükre.¹⁸ A tudósok effajta viszonyulása valamelyest a befogadó országok akadémiai érdeklődését fejezi ki. Akad néhány tanulmány a gasztarbajterek új családi mintáiról is.¹⁹

¹⁵ SCHIERUP, Carl-Urlik: Structure and Culture in Migration Research, *Migracijske teme*, 1986/1, 33–42. p.

¹⁶ ČAPO ŽMEGAČ, Jasna: From local to national community, peasant social structure, In: VITEZ, Zorica – MURAJ, Aleksandra (eds.): *Croatian Folk Culture at the Crossroads of Worlds and Eras*, Klovićevi dvori, Zagreb, 2000, 543–558. p.; ČAPO ŽMEGAČ, Jasna: Dva lokaliteta, dvije države, dva doma. Transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 40/2, 2003, 117–131. p.

¹⁷ MENŽARIĆ, Silva: Jugoslovenska sociologija (vanjskih) migracija – pokušaj sistematizacije, *Migracijske teme*, 1985/1, 77–96. p.

¹⁸ DAVIDOVIĆ, Milena: *Deca starih radnika. Druga generacija jugoslovenskih ekonomskih migranata u zemljama zapadne Evrope*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1999.

¹⁹ MILIĆ, Anđelka: Vaspitna funkcija porodice i odlazak roditelja na rad u inostranstvo, *Sociologija sela*, 1973/2–4, 131–143. p.; BURIĆ, Olivera: Novi tip porodice, porodica čiji su hranioči otišli u inostranstvo, *Sociologija*, 1973/2, 245–271. p.; BURIĆ, Olivera: Domaćinstva u opštini Petrovac na Mlavi iz kojih su neki članovi otišli na rad u

De nincs sok történeti és etnológiai munka e témáról. Csak pár munka foglalkozik a gasztarbajterek visszafelé irányuló hatásával az otthoni életre. Például egy nyugati tudós írása a visszatérő szerb vendégmunkások fogyasztói státuszáról a hazai kutatók figyelmét nem keltette fel. Nehéz megfejteti, hogy a szerb antropológia és néprajz, a társadalom- és kultúrtörténet miért kerülte ezt az érdekes témát. Még ha feltételezzük is, hogy a szerb etnológia a hagyományos falusi kultúrával van elfoglalva, a vendégmunkások hatása a falusi kultúrára akkor is igencsak megfigyelhető volna, mert az különösen a falvakban látható. Noha logikus előfeltevés, hogy a vendégmunkáshatás drámai kihívást jelent a tradicionális értékekre nézve, tudományunk erre nem reagált.

*A migránsok képe a szerb és a volt Jugoszlávia kultúrájában:
a szocializmus és ami utána jött*

A szerb kultúrában több rétege létezik a munkás-migránsokról alkotott képnek. A hagyományos kultúrában jelen vannak a dalokban (a tradicionálisban vagy az olyanokban, amelyek olyanoknak szeretnének látszódni). E dalok közül a legszebbek (és a legszomorúbbak) a macedón, a koszovói és dél-szerbiai vendégmunkásdalok. Ugyanilyen pesszimista motívumok találhatók meg más, hagyományosan kivándorló vidékeken, az Adria hátságában. Mindkét hagyományból a kivándorló alapvetően hiányzik. Ha megjelenik, vágyódik a hazája, vagy a szerelme és családja után.

Ugy tűnik, Dalmácia, Hercegovina és Crna Gora egyes vidékein a fiatal férfiak kivándorlása két módon változtatta meg a házasságkötés mintáját. Először is e tájékokon, jobban, mint másutt, gyakran jóval idősebb volt a házasodó férfi az aránál, s éppen azért tért vissza, hogy megnősüljön, amikor már elég pénzt keresett külföldön. A másik forma a megbeszélte házasság, amely mint *picture post card bride* ismert – a menyasszony a levelezőlapról.²⁰ Ugyanis sok házasságot levelezés (levelezőlap és fénykép) útján kötöttek meg a tengeren túli vőlegényekkel.

A vendégmunkások alapjaiban változtatták meg a munkás-migránsok társadalmi és kulturális szerepét. Egyfelől ők nincsenek állandóan távol. A romantikus kép helyett – a fiúról vagy a szeretett személyről, aki nincs – a gasztarbajter nagyon is látható társadalmi tényezővé válik, s még inkább kulturális jelkép. De státuszuk nem fejezte ki hatalmas társadalmi, gazdasági és

inostranstvo, *Socijalna politika i socijalni rad*, 1975/1-2, 140-169. p.; KATURANIĆ, Vjeran: *Vanjske migracije i promjene u porodici*, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, 1978.

²⁰ ČORIĆ, Šimun: *Tjeskobe naših radnika na privremenom radu u švicarskoj*, doktorska disertacija, Zagreb, 1988.

kulturális szerepüket, amely megvolt (és megvan ma is) a társadalomban. Ellenkezőleg, mindig alulértékelték őket minden téren.

A gasztarbajter imázsa a médiában, a filmekben vagy az irodalomban általában megalázó. A szocializmusban két kép alakult ki róluk. Az egyik támogató és együttérző jellegű volt. Eszerint ők a politikai és társadalmi fejlődés tragikus áldozatait, akik arra ítéltettek, hogy két világ közt bolyongjanak, egyikhez sem tartozva. E kép – orientációtól függően – két politikai verzióban volt meg. A rezsimeglátása szerint a problémát az okozta, hogy nem volt megfelelő a fogadtatás az adott országban, illetve ellenséges volt a már kint élő emigráció tevékenysége. Egzisztenciájuk és méltóságuk állandó veszélyben volt a különféle társadalmi közegek Szkülájája és a politikai emigránsok *pókháló*jának Kharübdiszé közt. Ez a kép figyelhető meg például Miodrag Bulatović *Emberek négy ujjal* című regényében, amely a hetvenes évek egyik legnépszerűbb műve volt. A vendégmunkások szerencsétlenségére maga a hatalom úgy hitte, hogy különleges ideológiai és politikai felügyeletet kell alkalmazni fölöttük, hogy ne essenek *veszélyes* hatások alá. Már a hatvanas években paradox szituációba kerültek. Egyfelől megengedték nekik, hogy jobb életet keressenek maguknak. A hazaküldött pénz pedig több mint jól jött. Másfelől kissé gyanúsak voltak. Emiatt ha hazautaztak, a hatalomtól való félelem és aggodás uralkodott el rajtuk. Kétfajta félelem létezett. Az egyik a különféle adminisztrációtól való (vámától, rendőrségtől, és ami karakterisztikus, a helyi kommunális hatalomtól, amelyek az építési vagy a vállalkozói engedélyeket adták ki). Másfelől a specifikus félelem, nehogy elkapják őket a politikai emigrációval való találkozáskor. Az utóbbi rettegés azon népekre volt jellemző, melyeknek emigrációja ellenségesen is tevékenykedett a jugoszláv állam ellen (például a horvátok). Másfelől a rezsimmelenes értelmiség pártfogásba vette őket, bár másképp. Ismertté vált Mića Popović kiállításai, amelyet azért tiltottak be, mert egymás mellé tette a vonaton külföldre dolgozni induló vendégmunkások képét, miközben arcukon a fájdalom volt látható, illetve a Tito luxusban tobzódó diplomáciai fogadását ábrázoló fényképet.²¹

A másik kép kevésbé atyáskodó, de nem pozitívabb. E sztereotípiá szerint a vendégmunkást számtalan, különösen komikus irodalmi mű régi hőséneke modernizált alakjaként írják le: ez a *nouveau riche*, az újgazdag sznob, aki az egyik legkedveltebb komikus alak. A szerb gasztarbajterek esetében társadalmi, iskolázottsági és némiképp etnikai struktúrájuk is hozzáadtak még helyi jellegzetességeket a kinevetésükhöz és a társadalmi szatírához.

Első generációjuk még túlnyomórészt rurális volt: a szerbiai migránsok 54,9%-a kivándorlását megelőzően a mezőgazdaságban dolgozott (Közép-Szerbiában 59%, Koszovóban 69,8%, a Vajdaságban 37,9%). A maradékból

²¹ DRAGOVIĆ-SOSO, Jasna: *“Saviours of the Nation”. Serbia’s Intellectual Opposition and the Revival of the Nationalism*, Hurst Publishers, London, 2002, 48. p.

33,5%-uk bányász, építőipari vagy gyári munkás volt. Tíz évvel később, 1981-ben 46,2%-uk ment el faluról. Az általános iskolai végzettséggel nem bírók aránya köztük az 1971-es 54,6%-ról 1981-ben 40,4%-ra esett.²² Rurálisabbak és iskolázatlanabbak is voltak a szerbiai átlagpolgárnál. És itt most ne is beszéljünk azokról az írókról, újságírókról és más *opinion maker*sekről, akik a médiában a róluk alkotott képet formálták.

A gasztabajter mint az új szájhagyomány hőse

Akárhogyan is, a legkülönbélebb viccek, karikatúrák, film- és tévékomédiák alakjává váltak. A *nouveau riche* alakja más motívumokkal egészítődött ki: a regionális viccekkel, amelyekben a butasággal társítják őt, a hülye parasztról szóló, az erotikus és nemi szerepekkel kapcsolatos viccekkel. Mindezen motívumokat specifikus narratívában kötötték össze. A gasztabajter Baja Ganja²³ szegény utóda lett. Itt csak pár alapmotívumot említünk meg a szocialista időkben, mert vélhetően a film- és tévékomédiák vendégmunkás-szerepei a szájhagyományból erednek. S nemcsak a viccek hőseivé váltak, de az urbánus legendakévé is.

Alakja nem önálló, sem nem eredeti. A viccekben ismert és állandó szerepük volt. Természetesen népszerűségben nem haladták meg a boszniai Mujo és Haso alakját és női kísérőjüket, Fataét, Milojko vagy Milojica, illetve az ő Milojkája pedig csak lokális verziója e populáris triónak. Egyes gasztabajter-viccekben a romák is megjelentek, ami meglehet, identitásuk erősödésének a jele a 20. század végén. Dane és Mane alakja viszont eltűnt a kilencvenes években a horvátországi szerb közösség megszűntével.

Az új alapmotívum e viccekben a kulturális sokk. Két ilyen különböztethetünk meg: az érkezéskor, illetve a hazatéréskor átélt sokkot. Az első típusban a hős kalandjai jelennek meg, amikor Nyugatra ér (leginkább Németországba, néha Amerikába). Az idegen kultúrával szembesülve komikus módon viselkedik. Viszont érdekes módon ritkák a munkával kapcsolatos viccek (alighanem nincs is abban semmi tréfás, ha munkáról van szó). Közkedvelt témák még a családi és otthoni viszonyok, a szexuális viselkedés és az étkezési problémák, az állatokhoz való hozzáállás és a ház berendezése. A visszatérésekről szólóakban a főhőst úgy próbálják leírni, aki gyakran illetlenül a nyugati munka- és életmódot akarja alkalmazni szülőhelyén.

²² VUKSANOVIĆ: *Domaćinstvo i porodični...*, 37-46. p.

²³ A balkáni viccek hőse. (A Ford.)

A státusz megváltozása a kilencvenes években

Már a nyolcvanas években gyökeresen megváltozott a róluk alkotott hivatalos kép. Már nem hallgatóságos gyanakvás tárgyai, hanem a hízélgés célpontjai. A jugoszláv állam hatalmas adósság terhét cipelte a hátán, kétségbeesetten igyekezett bármilyen pénzt megszerezni, főleg a globális adósságválság során a nyolcvanas évek elején.²⁴ A gasztarbajterek kéznél voltak, érzékelhetően végtelen lehetőségekkel bírtak. A bankok különleges kamatokkal és hitelekkel udvaroltak „az ideiglenesen külföldön dolgozó munkásoknak”. A nyolcvanas évek végén a rezsim egyszerre két legyet akart lecsapni egy ütessel: a pénzüket akarta bevonni és új munkahelyeket teremteni. Még azt is felkínálták nekik, hogy a szocialista vállalatokban a befektetésért cserébe munkát kínáltak nekik vagy rokonaiknak.²⁵ Ez a kezdeményezés két oknál fogva bukott meg: a vendégmunkások nem voltak elégedettek a felkínált cselekedetlehetőséggel, a közvélemény pedig az efféle *privilegiumok* miatt elégedetlenkedett.

A kommunizmus bukását Jugoszláviában több etnikai háborún keresztül az állam szétesése követte. Mindkét folyamat rányomta bélyegét a migránssokra. Mindenekelőtt a posztjugoszláv államokban már nem különböztették meg a *jó*, illetve a legalább elviselhető, „ideiglenesen külföldön dolgozó munkásokat” a *rossz* politikai emigránsoktól, főképpen azoktól, akik a második világháború végén vagy közvetlenül utána távoztak. Már az egységesen bevezetett *diaszpóra*-fogalom is egyfajta implicit üzenet volt. Magának a kifejezésválasztásnak, mely bibliai asszociációkat kelt, azt kellett hangsúlyoznia, hogy hasonlóság van a *mi* etnikai közösségünk között, amely a kommunista elnyomás miatt szóródott szét a világban, és a bibliai zsidók között. A kivándorolt közösségek, különösen a politikai emigránsok igen fontos szerepet játszottak a nemzetállamok létrehozásának előkészületeiben.²⁶ Akiket addig háborús bűnösöknek tekintettek, egyik napról a másikra hőssé váltak (mint Ivo Rojnica Horvátországban vagy Momčilo Đurić Szerbiában). A második világháború e veteránjai már túl öregek voltak ahhoz, hogy aktívan bekapcsolódjanak az új háborúkba, de megvoltak követőik a fiatalabb emigránsok körében. A vendégmunkások nagy pénzügyi és humán erőforrását jelentették a nemzeti mobilizációnak, ami a tömegkultúrára is hatással volt. A horvát popénekes, Tomislav Ivčić több dalt is szerzett, melyekben a horvát

²⁴ ADAMOVIĆ, Ljubiša – LAMPE, John – PRIKET, Russell: *Američko-Jugoslovenski ekonomski odnosi posle drugog svetskog rata*, Radnička štampa, Beograd, 1990.

²⁵ PAVLOVIĆ, Momčilo: *Zapošljavanje u Srbiji 1945–2000*, Republičko tržište rada, Beograd, 2002.

²⁶ HOCKENOS, Paul: *Homeland Calling. Exile Patriotism and Balkan Wars*, Cornell University Press, Ithaca, 2003.

kivándoroltakat hazatérésre szólította fel.²⁷ A jugoszláv örökségért (ahogyan ezt John Lampe nevezi²⁸) folytatott harc során, és utána is, többük fontos pozíciót foglaltak el az új nacionalista rezsimekben. A leglátványosabb Gojko Šušak²⁹ karrierje, aki egy torontói pizzéria tulajdonosa volt. Talán emigránsnak tekinthető Ante Gotovina³⁰ is, aki az Idegenlégióban szolgált korábban. A szerb oldalon is akadtak olyanok, akik más zsoldoshadseregek tagjai voltak. Közülük a legismertebb Dragan kapitány³¹ és Milorad Ulemek Legija.³² Ám egyik diaszpóranak sem volt aktívabb és fontosabb szerepe a hazai politikában, mint a koszovói albánokénak, akik előbb a párhuzamos államot finanszírozták, majd a háborúskodást is.³³

A háború és a politika nem az egyedüli, nem is a legfontosabb terület volt, ahol megnőtt a gasztarbajterek szerepe. Szerbiában a nemzetközi szankciók lerombolták az életszínvonalat. Amíg 1990 decemberében az átlagfizetés 752 német márka volt, addig ez Szerbiában 1992 decemberében 132 márkára esett, 1993 szeptemberében pedig alig 34 márkára, egészen a hihetetlen szintig, 5-10 márkáig zuhanva decemberre. 1994 után lassan nőtt az életszínvonal, kivéve 1999-et, amikor a NATO Szerbiát bombázta. A kilencvenes években az átlagfizetés sosem haladta meg a 300 márkát.³⁴ A vendégmunkások hazautalásai maradtak az egyedüli biztos devizaforrás. Amíg a fizetésbeli különbség 1969-ben Nyugat-Németország és Jugoszlávia közt 3:1 arányú volt,³⁵ addig 1993-ban ez 1000:1 arányú körül lehetett, de a *jó* években is legalább 10:1 arányú volt. Így ők a korábbiakhoz képest is hihetetlenül gazdagokká váltak az otthoniakhoz mérve. De más nagy változások is történtek. A nyolcvanas és kilencvenes évekbeli emigránsok már különböztek a hatvanas évekbeliéktől. A szocialista középosztály gyerekei, a fiatal szakemberek vagy egyetemisták

²⁷ GORDY, Eric D.: *The Culture of Power in Serbia*, Pennsylvania State University, University Park, 1999, 131. p.

²⁸ LAMPE, John R.: *Yugoslavia as History. Twice There Was a Country*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

²⁹ Horvát védelmi miniszter 1991–1998 között. (*A Ford.*)

³⁰ Horvát tábornok, az 1995-ös Vihar hadművelet egyik vezetője, ami miatt megjárta a Hági Nemzetközi Bíróságot is – miután sokáig szökésben volt –, de felmentették. (*A Ford.*)

³¹ Ausztráliából tért vissza Szerbiába, a horvátországi szerb különleges egységet, szabadcsapatokat képezte ki, ma egy horvátországi börtönben várja bírósági tárgyalását. (*A Ford.*)

³² A szerb szabadcsapatok tisztje, majd a szerbiai titkosszolgálat különleges egységének vezetője, akit a szerb miniszterelnök, Zoran Djindjić meggyilkolása miatt ítélték el. (*A Ford.*)

³³ HOCKENOS: *i.m.*, 12. p.

³⁴ ANTONIĆ, Slobodan: *Zarobljena zemlja*, Otkrovenje, Beograd, 2002, 112., 125. és 162. p.

³⁵ BAUČIĆ, Ivo: Neka suvremena obilježja i problemi vanjskih migracija jugoslavenskih radnika, *Sociologija*, 1973/2, 183–216. p.

elhagyták Szerbiát a nyomor és a háború elől szökve. Sorsuk égető politikai kérdésként merült fel. Az ellenzéki vezeték a legiskolázottabb és legtehetségesebbek százezrének exodusáról beszéltek. A számokat alighanem eltúlozták, mert Szerbiában nem volt összesen félmilliónyi egyetemi végzettségű ember, és valakik otthon is maradtak. Mindenesetre az ő percepciójuk más volt, mint a vendégmunkásoké. E migránsok jobban átgondolták életüket és sorsukat. Életükről több könyvet írtak, mint a klasszikus gasztarbajterekéről. Az írók közt ismertebbek is akadtak, mint David Albahari vagy Vladimir Tasić. Ám az ő hatásuk a szerbiai életre, úgy tűnik, mégis kisebb volt, mint a vendégmunkásoké. Először is, mert a tengeren túlra emigráltak, leginkább Kanadába, de az USA-ba vagy Ausztráliába is, így nem tudtak oly gyakran *kommunikálni* a régi és az új haza között, mint az európai vendégmunkások. A másik ok az életkoruk. Minthogy fiatalabbak voltak, több energiát fektettek életükbe az új országban. A harmadik ok a származásuk lehet. Képzetteként és a nagyvárosi kozmopolita középosztály utódaiként könnyebben integrálódtak a befogadó országban, így a szülőföldön való elismerés iránti igényük kisebb volt. Az egyik társadalomból a másikba való átjárás szintén nem okozott akkora sokkot. Az olyan, általuk sűrűbben lakott városokban, mint Toronto, megőrizhették mindennapi szokásaikat, sőt társadalmi hálójukat is. A technikai szakemberek egész *kollektívája* költözött át oda. Mindezek miatt nem kellett alternatív életstratégiákat kidolgozniuk, s két párhuzamos vágányon élniük, mint a *klasszikus* vendégmunkásoknak. És meglehet, sokan közülük kiábrándultak a politikából és a társadalomból, így szándékosan választották a szülőföldtől való eltávolodást. Ez különösen igaz a horvátországi és boszniai szerb menekültekre, akiknek immár nem is volt szerb illetőségű szülőföldjük.

A vendégmunkások ellenkultúrája

A nagyobb gazdasági erő és presztízs végül lehetőséget adott számukra, hogy visszavágjanak az évtizedes elitista megvetésért és életmódjuk, nézeteik, esztétikai elveik lenézéséért. A kérdés: feltételezhetjük-e azt, hogy modernizációs szerepük volt, hogy hazahozták a házak felépítésének és berendezésének, a munkaszokások, a családi viszonyok, a kulturális hozzáállás nyugati módját? Lehetséges, hogy az országok és kultúrák között *hozták-vitték* az értékeket?

Korábban már említették a róluk szóló tanulmányokban, hogy egy ellenkulturális avagy parciális kultúra szegmensének létrehozására törekedtek, amely keretként szolgált a kivándorlók szocializációjához, ahogyan a már kint születettek számára is. Ám ezt a migránskultúrát nem szabad a *hagyomány* statikus bölcsőjének tekinteni. Ez valójában *dinamikus parciális kul-*

túra (*part culture*) vagy ellenkultúra, amely állandóan fejlődik, a *hagyományos* kulturális idiómák pedig átalakult és adaptált szimbólumokká váltak. A csoportidentitás megerősítésére, pajzsként szolgálnak az őket körülvevő társadalommal szemben.³⁶ Ezt a *kulturális szegmenst* úgy képzelem el, mint ami az igazi vendégmunkásházakra hasonlít. Így e kulturális szegmens eklektikusan díszített, a szülőföld és az új kultúra elemeit kombinálva. Három tényezője van: a falusi avagy a regionális kultúráé, a nemzeti kultúra legfőbb árama, illetve a befogadó állam kultúrája. A nagyobb vagy on lehetővé tette számukra, hogy többek legyenek a kulturális hatások egyszerű befogadónál, főképp, ha a szerbiai mainstream populáris kultúráról van szó. Az amerikai szociológus, Eric Gordy mutatott rá, hogy a gasztarbajterek miként hatottak a neofolk avagy az újonnan komponált műnépzene fejlődésére.³⁷ Hasonló ízlésük volt, mint a migránsok egy másik csoportjának, a *peasant urbanites*nek (falusi származású városlakóknak),³⁸ akik átmenetet képeztek félúton a falu és a város között. Azzal a különbséggel, hogy a vendégmunkásoknak pénzük is volt a zenét fizetni. A *falusi városlakók* első generációja, akárcsak a gasztarbajterek, élvezték azokat a dalokat, amelyek a nosztalgia motívumát ismételték, a városba vagy az idegen földre költöző ember honvágyát, továbbá a rusztikus, idillikusan elképzelt múlt képét.³⁹ Természetesen ez a pasztorális idill, amelyet a szép pásztorlányok, a patakok, a tiszta források révén mutattak be, nagymértékben *elképzelt hagyomány* volt (*invented tradition* – Hobsbawm). Minden régióknak megvolt a saját *hagyományos* motívuma. A nacionalista mobilizáció során aztán jöttek a hazafiasak is (a történelmi személyiségek vagy a kortársak, az események és helyszínek dicsőítése, a szomszédos etnikai csoportok sértegetése), de e fázis nem tartott sokáig. A műnépdalok pedig idővel turbófolkká váltak. Ez az új irányzat az újonnan komponált motívumokat a hivalkodó fogyasztói étellel vegyítette, a szintetizátorok hangját és az erősítő használatát, a ritmusokat a nyugati kommersziális zenéből és stílusból véve át, az MTV-t tekintve példának.⁴⁰ A *hagyományos* szöveges motívumok lassan kivestek. Zenei értelemben pedig alig maradtak meg a hagyományos népzenei elemek, és még azokat is idegen zenei tradíciókkal keverték (főleg közel-keletiekkel és göröggel). E zene legjelentősebb fogyasztói a vendégmunkások voltak, mint ahogy ez így volt korábban az újonnan komponálttal is. A különbség, hogy a kilencvenes években a hazai fogyasztók pénzügyi szerepe marginálissá vált. Érdekes módon a vendégmunkások valódi élete sosem íródott itt le, a nyugati élet, a nagyvárosok sosem váltak e *költészet*

³⁶ SCHIERUP: *i.m.*, 36. és 39. p.

³⁷ GORDY: *i.m.*, 107–109. p.

³⁸ SIMIĆ, Andrei: *The Peasant Urbanites. A Study of Rural-Urban Mobility in Serbia*, Seminar Press, New York, 1973.

³⁹ ČOLOVIĆ, Ivan: *Divlja knjževnost*, Nolit, Beograd, 1985.

⁴⁰ GORDY: *i.m.*, 133–135. p.

témájává. Vajon miért volt az, hogy e zene szponzorai nem akartak magukról szóló zenét hallgatni? Miért, hogy csak a szerb városokat, hegyeket és folyókat énekelték meg, de nem Párizst, Bécsot, az Alpokat? A mindennapokat illetően a válasz egyszerű. Szombat esténként a saját klubjaikban összegyűlve valószínűleg ki akarták kerülni a munkanapok rutinját, és álmaik földjére akartak szökni, amit e zene kínált fel. De miért nincs helye a fogyasztói társadalom nyugati ikonográfiájának, a csodaszép metropoliszoknak, a szórakozásnak és az ünnepeknek? Talán nem akarnak érzelmileg kötődni a befogadó országhoz. Andrea Klimt írt a *Heimkehrillusion*ról, a hazatérés vágyának illúziójáról, a németországi portugál vendégmunkásoknál eluralkodó motívumról.⁴¹ A szerbek nagymértékben osztották ezt, nemcsak olyankor, amikor a populáris kultúra giccses világáról van szó. A legfontosabb és legláthatóbb jelképei ezen illúziójuknak a házaik.

A házak

A külföldi munkát leginkább motiváló egyik elem a házépítés.⁴² Egyes mikrokatatások a volt Jugoszláviában azt mutatták ki, hogy több mint 90%-uk fektetett be házépítésbe. Ez ambivalens érzéseket váltott ki az otthoniakban, az irigységtől kezdve a vádakra, hogy *kastélyaik* túlságosan drágák és ízléstelenek. Utóbbit az elitellenes előítéleteknek tudhatjuk be. Mert e házak semmilyen kritériumok szerint nem voltak rosszabbak, mint az otthon maradtoké. Ráadásul a régi lakóhelyhez képest, ahol korábban éltek, ezek nagy fejlődést jelentettek. Ez különösen igaz a romákra. Sokuknak csak akkor lett lehetősége épített házra, amikor külföldről hazatértek.⁴³

De úgy néz ki, hogy a házakba való nem produktív befektetés a munkás migránsokra általában is jellemző. Más kutatók ugyanilyen mintára bukkantak Észak-Görögországban.⁴⁴ Ám voltak helyi, jugoszláv okai is az effajta, látszólag irracionális befektetésnek. A szocializmusban mindig a „nem igazolt meggazdagodás” gyanúja vetült rájuk, otthon a tőke további felhalmozását nem fogadták jól. A nyolcvanas években az állam megpróbálta a kisvállalkozásokat ösztönözni, de az adminisztratív akadályok elbátortalanították a potenciális érdeklődőket. Így az ingatlanbefektetés maradt a legkönnyebb lehetőség. Akadtak más típusú, nem produktív befektetések, mint a fényűző

⁴¹ KLIMT, Andrea: The Myth of Heimkehrillusion, *German Politics & Society*, 20/2, 2002 Summer, 115–147. p.

⁴² VUKSANOVIC: *Domačinstvo i porodični...*; MESIĆ, Milan: Radni migranti i društveni razvoj – istraživanje u dvjema općinama, *Migracijske teme*, 1990/2, 141–155. p.

⁴³ MESIĆ: *i.m.*

⁴⁴ LIENAU, Cay: Heimkehr und Reintegration griechischer Gastarbeiter, *Südosteuropa-Mitteilungen*, 1986/1, 40–50. p.

sírok vagy az igen drága esküvői ceremóniák megtartása, különösen a roma közösségben.

De nem csak a racionális okok voltak a döntők, hogy a befektetések középpontjába a ház kerüljön. Ha így lett volna, inkább a tengerparton vagy a nagyobb városokban fektetnek be. Ehelyett a szülőfalujában tették ezt szívesebben.⁴⁵ Ez az úttörő munka alapozta meg a házépítést. Voltak közös vonásaik a többi újépítésű házzal a szerb falvakban. Például sokáig befejezetlenek maradtak, mert a költségek meghaladták a rendelkezésre álló keretet. Mindegyiknek volt ún. nyári konyhája, mely a konyha és a nappali szoba ötvözete. A család itt élte az életét. A többiből csak a gyerekszobákat használták rendszeresen, de ezeket a vendégmunkások esetében csak a szünidő és az ünnepek alatt. A vendégszobát és az ebédlőt csak ceremoniális esetekben vették igénybe (védőszent-névnap esetén, születésnapkor, temetéskor, virrasztáskor). De a kisebb ünnepekkor ezeket sem használták. Az ilyen ház nemcsak életteret jelent, hanem trófeát is a státuszért és a presztízsért folytatott harcban. Maguk is gyakran elismerik, hogy az egyik ösztönző erő az volt, hogy nagyobb házat építsenek, mint amekkora a szomszédé. De van egy elfedettebb ok is. A családnak, amely legalább két helyen él, kell a tér, amely a családi összetartást és egységet fejezi ki. Hovatovább e szerep nem is csak jelképes, mert egy ilyen ház felépítése több generáció és a rokonok összefogását igényli.

De a kutató még egy sajátos problémával szembesül: pontosan melyek azok a hatások, amelyek az új hazában szerzett tapasztalatokból erednek? Például a házépítés során alkalmazott változtatások és a belső elrendezés az általános urbanizáció és modernizáció melléktermékei is lehetnek. Egyes részletek választ adhatnak e kérdésre. Ilyen például az alpesi háztető, amely népszerűvé vált a szerb falvak új architektúrájában. Alighanem ez közvetlen német, osztrák és svájci hatás.

A mi és mások kutatásai is azt mutatják, a vendégmunkások házai az év nagy részében üresek. Így a legfontosabb kezdőmotívum némiképp értelmetlen. A másik gyakran emlegetett motívum pedig „a jobb életet a családomnak”. De mi lett a vendégmunkás-családokkal és az egymás közti viszonyokkal?

A családi és a nemek közti viszonyok

A változások többirányúak voltak. Először a bilokális családokat vizsgálták, melyekben az apa vagy mindkét szülő külföldön dolgozik. Egyes tanulmányok arra utaltak, hogy gyerekeiknek gyakran érzelmi problémáik vannak, és az is-

⁴⁵ Gordana Vuksanović írta le a boszniai szerbek közösségének egy esetét, akik Németországban dolgoztak, hogy aztán a Vajdaságban, egy Újvidék melletti faluban vegyenek házakat és földet (VUKSANOVIĆ: *Domaćinstva i porodični...*).

kolában is bajok adódnak. Mások különféle válaszokat adtak arra, hogy a szülőket kik helyettesíthetik jobban: a nagyszülők vagy a nagybácsik, nagynénik.⁴⁶ Rámutattak arra, hogy a kiterjesztett család stabilizáló tényező, csökkentheti a stresszt a gyerekeknél.⁴⁷ De a kutatás alanyainak (a hetvenes évekből) a gyerekei a nyolcvanas–kilencvenes években nőttek fel, ami komplikáltabbá teszi az elemzést. A fiatal szülők helyett, akik kinn dolgoznak, de a gyerekek otthon maradtak, most egész sor családi felállással van dolgunk. Már nemcsak a munkások, hanem egész családok ingáznak Európa-szerte. E bilokális és még előbb transzlokális és plurilokális családi élet, ahogy azt Čapo Žmegač nevezi,⁴⁸ kihatott a családokra és a vendégmunkások életstratégiájára. Az ún. második generáció számtalan problémával találkozott az új országban. Az iskolai és a társadalmi sikertelenség okait alaposan tanulmányozták már – ők gyakran még szüleiknél is sikertelenebbek.⁴⁹ A sors iróniája, hogy a második generációról szóló tanulmányok azt mutatták, hogy a külföldiek sokkal inkább várják el gyerekeik társadalmi előrehaladását, mint a németek (93%-uk a 16%-kal szemben).⁵⁰

Sok kutató hajlamos a relatív sikertelenséget az immigráció országában uralkodó állapotoknak betudni. Fel kell azonban hívni a figyelmet néhány dologra. Az egyik a patriarchális család megléte a demográfiai átmenet idején. A gyerekek száma drámaian esik egyik generációról a másikra. Szerbiában ez a folyamat a hatvanas–hetvenes években gyorsult fel, épp akkor, amikor a vendégmunkások tömegesen megindultak Nyugatra. Érdekes, legtömegesebben olyan környékről emigráltak, ahol az egykézés vált uralkodóvá.⁵¹ Az egy- vagy kétyerekes család idővel az összes rurális (és természetesen az urbánus) vidéken uralkodó mintává vált, kivéve a muzulmánok által lakottakat. A többi balkáni keresztény társadalmakban is ez történt. A családi tartalékok tehát mind kevesebb gyerekekre összpontosulhattak. A gyerekek pozíciója erősödött, különösen a fiúké. Mint egyedüli örökösök oly értékessé váltak, hogy a családok gyakran semmit sem kértek tőlük, csak azt, hogy őrizzék a származási vonalat. De az értelmiségi családok többet vártak el utódaiktól, mint a falusi vagy munkáscsaládok.⁵²

⁴⁶ MILIĆ: *i.m.*, 140–143. p.; BURIĆ: Novi tip porodice...; ANIĆ, Josip – PAVLINIĆ-WOLF, Adrina: Socijalni i individualni problemi djece migranata, *Migracijske teme*, 1986/1, 43–59. p.

⁴⁷ BURIĆ: Domaćinstva u opštini Petrovac na Mlavi...; KATURANIĆ, Vjeran: *Vanjske migracije i promjene u porodici*, Centar za istraživanje migracija, Zagreb, 1978.

⁴⁸ ČAPO ŽMEGAČ: Dva lokaliteta, dvije države, dva doma.

⁴⁹ MILOJEVIĆ, Aleksa: Druga generacija migranata ili potreba izgradnje realne migracijske slike o sebi, *Migracijske teme*, 1986/2, 53–63. p.

⁵⁰ DAVIDOVIĆ: *i.m.*

⁵¹ KOSTIĆ, Cvetko: Oblici naših porodica, *Glasnik Etnografskog instituta*, 1958/7.

⁵² TOMANOVIĆ, Smiljka: *Detinjstvo u Rakovici: svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd, 1997.

Mindez még inkább érvényes a vendégmunkáscsaládok esetében. Általában több pénzük volt, hogy a gyerekekbe fektessenek. Mégis, úgy látszik, hogy gyerekeik mobilitása nem volt különösebben nagy sem a régi, sem az új környezetben. A vendégmunkások családi élete többféleképpen rendítette meg gyerekeik iskoláztatását és szocializációját. Egyfelől a nagymamák és nagypapák, akikre gyakran bízta a gyerek gondozását, tényleg jótékonyan hatottak érzelmi és társadalmi stabilitásukra. Ám az unokáktól nem vártak el túl sokat az iskolában és társadalmilag sem. Azok sem éltek stimulatívabb környezetben, akik a szülőket követték, mert az idő nagyobbik részét nem a szüleikkel töltötték.⁵³ Egyes megkérdezetteink, akik később követték külföldre szüleiket, elmondták, hogy nem ismerték fel őket („A szüleimet bátyának és nenának szólítottam”).⁵⁴ A szülők, ha lehetséges volt, kétféleképp próbálták orvosolni az elhanyagolást. Az első, hogy anyagi javakkal vették körül utódaikat. A másik, hogy semmit sem kértek tőlük („csak egészségek legyenek” típusú stratégia). E kompenzációs stratégia mellett ütött be a válság a nyolcvanas–kilencvenes években. A vendégmunkások gyerekei Szerbiában devizaaprópénzen luxusban élhettek, még a legsikertelenebbek is. Falusi (vagy még inkább: periférikus) herceggként nehezen válhattak környezetükben a modernizáció hordozóivá. Igaz, a szabadidő túltengése és a munkanélküliség a szerb fiatalok általános jellemzője, főleg az alacsonyabb rétegekben. Egyes gasztarbajterek pedig el voltak ájulva a nyugati gyerekek függetlenségétől: „Nem értem, hogy a szerbiai szülők miért tartják el gyerekeiket harmincéves korukig. Németországban a szülők igyekeznek önálló életre tanítani a gyereket, már 18 éves koruktól.” (Mića, Kruševac) Mások viszont úgy vélik, hogy a nyugati tinédzserek és fiatalok függetlensége a *közelség* hiányát jelzi: „Nincs közelség az életükben. A gyerekeiknek 18 éves koruktól fizetni kell az ételért és a szállásért, ha a szüleikkel élnek.” (Kata, Szabadka)

De jótékony hatása is volt a vendégmunkásságnak. Elsősorban a nők érezhették meg a javulást. A legérdekesebb példákat Gordana Vuksanović hozta fel egy különösen extrém eset kapcsán. A családi, elsősorban a házassági viszonyokat tanulmányozta a boszniai szerbek egy patriarchális vidékről származó csoportjában. Minden megkérdezett nő a külföldi munka után a gazdagabb és modernebb Vajdaságba költözött. S nemcsak a feleségek, de olykor a férjek is a szabadságba való ugrásként élték meg a migrációt. Ez különösen igaz azokra a párokra, akik korábban kiterjesztett, többgenerációs

⁵³ ČAČIĆ, Jadranka: Francuzi, Jugosloveni ili nešto treće?, *Migracijske teme*, 1988/4, 249–264. p.

⁵⁴ 18 interjújt készítettünk három csoportba osztva: maguk a vendégmunkások, családtagjaik és rokonaik, szomszédaik és kollégáik Szerbiában (a migrálás előtt és után). E kis minta területileg a montenegrói Podgoricát (roma család), Kruševacot, Belgrádot és elővárosait, továbbá Szabadkát érintette.

családokban éltek. E nőkre hatással volt a nyugati férjek *finomsága* és a nők és gyerekek védelme is.⁵⁵

Mi pedig kérdéseket próbáltunk feltenni az etnikailag és rasszilag vegyes házasságok és az alternatív szexuális viselkedési formák kapcsán. A minta túl kicsi ahhoz, hogy általános következtetéseket vonjunk le, de néhány megjegyzés segíthet az újabb kutatásoknak. Így például a montenegrói roma családok lelkesedtek a vegyes házasságokért („A német nő hozzámehet fehérhez vagy feketéhez is, függetlenül a fajtól vagy a vallástól”). És senki sem fejezett ki türelmetlenséget a homoszexuálisok irányában.

A munka és a mindennapi szokások

A visszatérők munkamoráljának megváltozásáról nincs tanulmány. De szerény kutatásunk egyes részletei figyelmet érdemelnek. Mindenki megemlíti a „pontosságot”, amit Nyugatról hoztak. Ezt gyakran a mindennapi családi rituálékhoz kötik, mint amilyen az étkezés. A munkaszokások és -etika kapcsán viszont a generációs különbségekre is ügyelni kell. A visszatérők között kevés az olyan, aki ugyanazt csinálná, mint kinn. Nem meglepő, hogy visszatérésükkor az az ideáljuk, hogy kispolgári életet éljenek, hogy ingatlanokat adjanak ki, vendéglőt vigyenek, vagy ami a legjobb, nyugati nyugdíjból éljenek. A legtöbb visszatérő jól áll, de mégis szerény. A tíz leggazdagabb szerb között csak ilyen akad (Milan Janković, újabban Philip Zepter). És végezetül: a visszatérők általában nem modernizáló vállalkozók.

A hatások – végkövetkeztetés

Ami a szimpla túlélést illeti, a vendégmunkások hatása óriási és döntő jelentőségű. A szerbiai lakosság többségének az ő pénzük *infúzió* volt, ami a megmaradást egyáltalán lehetővé tette. Még 2005-ben is az átutalásaik a bruttó hazai össztermék 13%-át tették ki. A Szerbiába küldött pénz arányosan nagyobb volt, mint Irán, sőt Kína esetében.⁵⁶ Az anyagi kultúra pedig szintén a gasztarbajterek erős hatása alatt volt, mint ahogy a tömegkultúra egyes formái esetében is. De az értékek törékeny csomagnak mutatkoztak, relatíve ritkán hozták át azokat.

(Fordította: Horváth György)

⁵⁵ VUKSANOVIC: *Domaćinstvo i porodični...*, 124., 314–315. és 324–326. p.

⁵⁶ GREČIĆ, Vladimir: *Dolar ne zna za ljubav*, *Politika*, 2005. május 1–2.